
MATKO MEŠTROVIĆ

ŠTA JE TO „STAMBENO NASELJE“?*

REFLEKSIJE O PROTURJEČNOM KONTEKSTU JEDNE SINTAGME

Dijalektička teorija značenja uči nas da u razmatranju neke pojave u obzir moramo uzeti sva njena svojstva i sve njene odnose. Isto tako, neki je termin posve shvaćen tek kad se znađe totalitet njegovih odnosa prema drugim terminima, prema njegovim designatima, ali i prema relevantnim praktičnim operacijama.

Kad je riječ o stambenom naselju, onda se pored ostalog valja pitati i za izvorno značenje obaju dijelova te sintagme, to jest što svaki od njih znači zasebno, a što bi trebalo značiti u sintagmičkoj sprezi.

Lefebvre će na odmah reći: *naselje* kao teorija i praksa odgurnulo je *stanovanje* i potisnulo ga gotovo u nescjesnost. To je pseudo-pojam kojim je urbanistička misao s kraja 19. stoljeća, i sama nescjesna svoje reduktivnosti, koncipirala naselje kao simplificiranu funkciju. stavljajući izvornu sadržinu stanovanja doslovno u zgrade, to jest svodeći ljudsko biće na nekoliko elementarnih činova: jesti, spavati i reproducirati se; zaboravljajući i to da je, daleko prije nego što su u ljudskoj povijesti nastale naseobine, stanovanje bilo konkretna, multifunkcionalna i transfunkcionalna praksa, u kojoj se čovjek kao ljudsko biće odnosi spram prirode i spram svoje vlastite prirode.

Pitajući se zato što znači, što mislimo da znači ili što hoćemo da znači pojam „stambeno na-

---

*) Prilog sa savetovanja „Komunikacije '77 — Budućnost stambenih naselja“, Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd.

selje", moramo prije svega biti na čistu da li želimo odista prevladati proturječnu stvarnost koju taj sintagmički izraz sam po sebi može tek prikriti.

Moramo biti na čistu s tim da terminološka aparatura urbanističke doktrine prikriva krivu svijest, sve dok baveći se posljedicama misli da je u uzroku i na izvoru društvenog zbivanja; sve dok tražeći usaglašavanje prostornih korelacija vladajuće društvene i tehničke podjele rada nju samu ne dovodi u pitanje.

Kriva slika prave teme

Prava tema, koju je urbanistička teorija tek ovlašt dodirivala, jest tema ljudske zajednice. Ona seže veoma daleko u ljudsku povijest. Čovjek kao društveno biće na pragu svoje ljudske historije pojavio se kao biće zajednice. Prvobitna zajednica ljudi bila je i prva proizvodna snaga čovjeka. Na čitavu ljudsku povijest Marx je gledao kao na proces raspadanja te ljudske zajednice, koji s kapitalom i najamnim radom dolazi do svoje kulminacije. Razmjena i robno-novčana proizvodnja, naime, uvjetovana podjelom rada, uvjetovala je sa svoje strane privatno vlasništvo, a potom nastanak društvenih klasa i države, uzrokujući dvije bitne konzekvence u cjelokupnom razvoju ljudskog društva: rastvaranje genetičkog bića čovjeka i rasparčavanje rada.

Tu pravu temu naslutio je Gropius. Njene idejne obrise koje su skicirali socijalisti utopisti naslijedio je preko Williama Morrisa. Gropius je jasno vidio da mogućnosti sudjelovanja pojedinca u radu *društvene cjeline* zavisi od pronalaženja najkorisnijeg puta razdiobe kreativnih energija u organizaciji čitavog društvenog posla; da zasnivanje zajednice nije stvar ni intelekta ni sredstava, već je to naprosto integralni dio života, jer je i ljudsko biće po svojoj prirodi skloni cjelovito shvaćati život. Gropius je s pravom vjerovao da postoji neka zajednička osnova svih ljudskih djelatnosti, pa je smatrao da je neophodno integralno promišljanje o svemu. ako se hoće strategijski cilj planiranja, to jest unaprijediti *cjelokupan život civiliziranog čovjeka*.

Stoga je on pokušao Morrisov ideal zajedništva tematizirati kao lokalnu zajednicu u kojoj se razvija slobodna društvena inicijativa ljudi i oslobađa njihova sposobnost organiziranja vlastitog izvota. Utvrdio je da bi planiranje moralo početi *odozdo*, jer svaki autoritativni sistem neminovno priječi i sputava prirodan rast zajednice.

To teorijsko saznanje nije bilo niti je moglo biti uvaženo u urbanističkoj praksi, pa ni u Gropiusovoj vlastitoj. Od Ebenezera Howarda svi urbanisti planeri ponavljaju istu „grešku“: tehničke i fizičke aspekte planiranja grada pretpostavljaju kritičkoj analizi društvenoekonomskog procesa. Grad je naprosto proizvodni makroorganizam i njegove podijeljene funkcije treba samo uskladiti, sagledavajući eventualno i razvoj njegova utjecaja na šire regije. Što se pak u temeljima društva zbiva, to se urbanista ne tiče.

Jer, još je od Le Corbusiera, tog najvehementnijeg tvorca urbanističke doktrine, ostalo preduvjerenje, kojim je svaki arhitekt i urbanist u svom odgoju i obrazovanju preventivno cijepljen, da su upravo njihova arhitektura i njihovi planovi ona materijalna sredstva kojima se kreativni elan i ideje prostornoga reda mogu prenijeti u djelovanje i ponašanje ljudi; da je slobodno pulsiranje zdravih gradova moguće postići ako se više-manje ravnomjerno rasporede (što nikad i nikom ne uspijeva) urbani, industrijski i agrarni punktovi i kompleksi, artikulirani po shemi triju tipova ljudskih naselja (*trois établissements humains*), a ova opet po shemi četiriju osnovnih funkcija: stanovanje, rekreacija, rad i saobraćaj, sve u ime apstraktnog prava svakog stanovnika na sunce, zelenilo i prostor.

Otrežnjavajući uvid u stvarnost svijeta

Ako iskrivljenost naše profesionalne svijesti želimo imalo korigirati, ako nam zbiivanja u našoj neposrednoj stvarnosti i okolini nisu dovoljno zorna, uputno je baciti pogled na ovaj naš globus čije povijesno vrijeme ipak nešto brže teče od jednog okretaja u 24 sata. Suočenje sa antagonizmom organizirajućeg organizma grada i pritiska što se na svim meridijanima i paralelama svaljuje na njega, takvo je da moralno i praktički diskvalificira mnoge nestvarne iluzije naših projekcija.

U divljim naseljima — *bidonvilleama* — živi 30% stanovnika triju najvećih alžirskih gradova; populacija u favelama oko Rio de Janeiroa posljednjih godina raste četiri puta brže nego u samom gradu. Jedna četvrtina stanovnika Santjaga de Chile živi u *callampasima*, jedna trećina Lime u *barriadosima*, 40% Mexico Cityja u *colonias proletarias*. Tako je u velikim gradovima gotovo svih zemalja takozvanog trećeg svijeta, sve do Džakarte, Singapura, Manile i Kuala Lampura.

Da spram te stvarnosti urbanistička strategija posve propašuje, pa i onda kad je vode najlučidnija imena, primjer grada Brazilije, kad bi bio i usamljen, bio bi dovoljan dokaz. Antiseptične urbanističke koncepcije, oslanjajući se na patronatsku podršku političkih činilaca, slijepo ignoriraju evidentnu činjenicu da je stihijno naseljavanje postalo dominantni oblik urbanizacije. Od usvajanja generalnog urbanističkog plana Lime 1960. godine, više od polovine prostornog proširenja toga grada pokrila su spontana naselja na područjima koja tim planom za naseljavanje uopće nisu bila predviđena.

S tom stvarnošću korespondira ne manje poučna stvarnost urbanističke prakse u razvijenim i najrazvijenijim zemljama. U konurbanoj oblasti Tokaido, koja se Tokyom i još četiri grada obuhvaća obalni pojas od 300 milja, koncentrirana je jedna trećina ukupne populacije Japana od 109 milijuna. Do udvostručenja prostornog obima Moskve i Lenjingrada došlo je i nakon striktnih zabrana svakog daljnjeg širenja. Premda je javni promet razvijen i favorizovan, i tamo je do mjesta rada u prosjeku potrebno 80 minuta, a neki radnici na posao dolaze i sa udaljenosti od stotinjak kilometara.

Ni automobili nisu sami po sebi krivi za eksploziju megarejona, premda svojom disperzivnošću uništavaju prostor i produbljuju društvena podvajanja. Uostalom, u Americi ih već ima jedan na dva, a u Zapadnoj Evropi jedan na četiri stanovnika. Sve su to tek pojava oblici djelovanja snažnih društvenih sila koje se nalaze izvan kontrole ne samo urbanista.

Pred tim je saznanjima konferencija Ujedinjenih naroda u Vancouveru morala aktualizirati staru Gropiusovu tezu, i ne spominjući njega, postigavši načelnu suglasnost predstavnika 131 zemlje i 160 nevladinih organizacija, da je *neposredno sudjelovanje* građana neophodan i nezaobilazan element procesa planiranja, to jest utvrđivanja razvojnih strategija, formuliranja društvenih ciljeva i nadziranje njihove implementacije. Apstraktno pravo, da bi bilo ljudsko pravo, mora postati i političko pravo, a ono može postati stvarno pravo tek ukoliko postaje dužnost i mogućnost neposrednog odlučivanja svakog stanovnika.

Dva dijalektička pola

Sve više sazrijeva saznanje da urbanizacija nije naprosto prateći proces industrijalizacije, a niti njen popratni učinak, i da se problemi urbanog

razvoja ne mogu rješavati operacionalnim formulisanjem ciljeva u terminima industrijalizacije.

Ako su gradovi dosad rasli organizirajući se i strukturirajući tako kako je bilo pogodno da jedna manjina može raspolagati proizvodom većine, princip takve urbanizacije nije više održiv. Kad je velika Britanija bila u fazi industrijskog razvoja u kojoj se danas nalazi većina zemalja u razvoju, imala je svega jedan grad s više od milijun stanovnika. U nerazvijenom svijetu takvih je gradova danas sto i jedan, četrnaest ih je s više od tri, a jedanaest s više od pet milijuna stanovnika. Krajem stoljeća dvije trećine urbanog stanovništva bit će u nerazvijenim zemljama svijeta, prije nego te zemlje dosegnu i pola puta u industrijalizaciju.

Ako hoćemo teorijski dovoljno obuhvatno sagledati epohalne okvire tih promjena, moramo se pitati: što je to što širenje industrijske civilizacije stvara, a što je to prema čemu ide i mora ići njeno prevladavanje? Bez adekvatnih teorijskih odgovora na ta pitanja ostaju nerazjašnjeni sve evidentniji procesi razgradnje industrijske civilizacije spram istovremeno rastućeg procesa urbanizacije, ostaju nesagledane i povijesne determinante mogućeg prevladavanja ruralno-urbane dihtomije.

Te okvire i te procese magistralno je objasnio Henri Lefebvre u svojoj knjizi *Urbana revolucija*, razjašnjavajući zbrku oko industrijskog i urbanog saznanjem da su upravo to dva dijalektička pola između kojih se odvijaju svi antagonistički procesi industrijalizacije i urbanizacije, podjednako u kapitalističkoj i socijalističkoj teoriji i praksi.

Svaki je historijski poznati način proizvodnje proizveo i određeni tip grada, sa odgovarajućim društvenim, pravnim, političkim i ideološkim odlikama. Epohu kapitala karakterizira specifičan način stvaranja, ostvarivanja i raspodjele viška vrijednosti, a sastoji se u tome da su upravo gradska središta poprimila sve značajniju ulogu za sva ta tri vida viška vrijednosti, što je i odredilo funkciju urbanog centralizma.

Na razvojnoj prostorno-vremenskoj liniji od ruralnog kroz industrijsko nastaje *urbano* kao nova još nepoznata kvaliteta, ali je ta stvarnost u nastojanju prikrivena i reducirana fragmentarnom, analičkom mišlju industrijskog razdoblja koje joj nameće racionalnost industrijskog poduzeća.

Urbana revolucija kao planetarni fenomen znači opću transformaciju industrijskog društva u urbano, pa upravo ta transformacija koja je u toku određuje problematičan karakter stvarnog (postojećeg), određujući da se i čitavo suvremeno društvo postavlja i sadrži u tom prijelazu. Zato je potrebno obrnuti perspektivu: industrijalizaciju valja promatrati kao etapu, posrednika i oruđe urbanizacije, i na tom obratu valja zasnivati i mogućnost strategije urbanog razvoja. Ta strategija može proizići iz političke analize koja razaznaje podjednako povijesne uvjete i sticaj okolnosti, kao i strukturalne elemente dane situacije. U tom smislu valja odmjereno razlučivati urbane ciljeve od ciljeva vezanih za industrijsku proizvodnju, vodeći računa o tome da su industrijska revolucija i urbana revolucija dva vida i dva elementa jednog istog procesa radikalnog preobražaja svijeta, čija granična linija ne prolazi između grada i sela, već unutar urbanog fenomena, to jest između podredene periferije i nadmoćnog centra

Objekt spram subjekta i vice-versa

Stvarnost jednog grada smešta se i u povijesnoj i u prostornoj dimenziji. U preetabliranom redu pojavnog grada uvijek postoji jedan latentni grad. To je polje projekcija koje se artikulira kao složena i aktivna poruka neostvarenog grada, a proizlazi iz naravi kolektivnih aspiracija ljudi za drukčijom aproprijacijom.

Društvena motivacija urbane dinamike, naime, jest želja različitih socijalnih grupa za vlastitom identifikacijom u kolektivnom organizmu grada, pa zato pravo na grad i na zadovoljstvo sudjelovanja u tom „kondenzatoru” društvenih potreba i mogućnosti nije ostvarivo mimo rješavanja temeljnih društvenih proturječnosti. Sa svoje strane, dinamika urbanih kretanja stvara prostornu akumulaciju proizvodnih snaga koja igra preponderantnu ulogu ne samo u uspostavljanju određenih odnosa proizvodnje koji pogoduju određenim društvenim odnosima, nego određuje i samu materijalnu značitost urbanog prostora.

Stoga se zrelost grada ne može postići nikakvom intervencijom na planu njegove materijalnosti, jer ni najmodernije opremanje njegova prostora ne može dovesti do autentičnog osvješćenja o revandikatorskim željama i konfliktnim sadržajima koji su u gradu permanentno prisutni. Svaki akt raspolaganja njegovim potencijalima koji slijedi sklonost moći (birokratskoj, tehnokratskoj ili futurokratskoj) može se prepoznati baš po tome što rješenja traži tim

izvanjskim putem, pokazujući da nije sposoban shvatiti grad drukčije nego kao objekt koji treba da funkcioniра po preetabliранoj zamisli.

Urbano biće grada, naime, smješteno je mnogo dublje od svjesnog sistema kolektivnosti, u samoj proizvodnji zajednice. Između idealnog grada kao reifikatorske vizije urbanog objekta i grada kao *urbanog ideala* kojem želje za naseljnjem prirodno teže, postoji duboki antagonizam.

Kad se shvati ta konfliktnost urbane strukture, onda biva jasno da i urbanist, ako hoće povijesno u njoj djelovati, mora začeti u njene konflikte; da je urbanizam impliciran u dinamiku urbanih organizacija koje tretira, a nije joj nešto izvanjsko, jer se gradovi urbaniziraju i proizvode urbanizam, a ne urbanizam njih.

Zato prevladati postojeću urbanističku teoriju i praksu znači elaborirati takav kritički stav koji će omogućiti i *kritičku metodu*, sposobnu da bude primijenjena i operativno na svaki poseban slučaj, ali ne u apstraktnim moralnim ili slijepim tehničkim terminima, nego u terminima konkretnih društvenih suprotnosti, ne zaboravljajući pri tome univerzalnu dimenziju povijesnog kretanja.

Pravo ekonomski i društveno defavoriziranih slojeva i klasa da zadovolje svoje aspiracije i svoje potrebe za gradom iziskuje da se materijalnoj planifikaciji urbanog uređenja dade upravo ta povijesna dimenzija, a ona je moguća jedino ukoliko se to njihovo pravo ostvaruje kao pravo subjekta. Svoju intervenciju u urbanu dinamiku urbanist mora upisati tako da se ona sama bolje izvrši i manifestira. On ne može pretendirati na to da bude regulator kretanja kolektiviteta, ali može uspješno indicirati uvjete toga kretanja.

Urbanizam da bi prerastao u urbanu praksu (praksu stvaranja urbanog društva) mora biti i politika, to jest mora prestati simulirati apolitičnost i začeti u unutrašnjost cjelokupne društvene prakse. Problemi sudjelovanja na razini komune postavljaju se danas s krajnjom oštrinom ne zato što bi taj silazak u stvarno i konkretno bio potreban u ime neke dobronamerne demokratičnosti, već zato što predstavlja jedan od preduvjeta da se u urbano kretanje uklopi promjena društvenih odnosa i struktura.

Gdje započeti?

Oskudica urbanih društvenih vrijednosti dijalektički se smješta u najšire okvire povijesnih proturječnosti današnjice. S mondijalizacijom

procesa urbanizacije generaliziraju se postojeći društveni odnosi proizvodnje, premda se u istih mah proširuje i osnova njihove moguće reorganizacije. Radi se o dubokoj proturječnosti i rastućem sukobu između dviju različitih racionalnosti. Dok s jedne strane racionalnost industrijskog društva nalazi svoj razlog u produktivističkoj efikasnosti, pa procesa industrijalizacije nameće i društvenim odnosima (svojim načinom proizvodnje društvenih vrijednosti opravdava oduzimanje viška vrijednosti), s druge strane ta ista racionalnost potpuno potiskuje racionalnost društvenih odnosa proizvodnje, pa time zastire pojmove i probleme njihove valorizacije.

Ono što marksistička misao, zahvaljujući upravo Lefebvru, počinje danas jasno shvatati jest činjenica da se reprodukcija društvenih odnosa ostvaruje u kretanju društva na globalnoj razini, reproducirajući određene odnose u cjelokupnom društvenom prostoru, a ne samo na radnom mjestu i u neposrednim radnim odnosima. Kritička metoda, aktualizirajući tu spoznaju, mora je analitički situirati u konkretnom društvenom kontekstu, izvršujući pri tome i kritiku ne samo profesionalne prakse nego i profesionalnog znanja. Radi se o suočavanju sa pitanjem potrebnog znanja, jednako kao i sa pitanjem potrebe, o *vrijednosnoj problematici* koju ne može riješiti ni jedna tehnologijska projekcija i nikakva metodologija cost-benefit tipa, ako sredstva i ciljeve postavlja mimo epohalnog povijesnog cilja: samoostvarenja čovjeka u razotuđenju rada, to jest vraćanja rasparčanog rada u cjelokupni (udruženi) rad, a rasparčanog radnika u celovitog čovjeka.

Jer, temeljni i opći cilj urbanog razvoja jest ponovno prisvajanje od strane svakog ljudskog bića njegovih uvjeta u vremenu, u prostoru i u predmetima, pa je riječ zapravo o ostvarenju projekta ljudskog bića kao društvenog, o samooblikovanju one ljudske materije koja se na razini društvene (ljudske) stvarnosti javlja bez apriornog oblika.

Premda suština čovjeka nije u izdvojenoj jedinici, već u sveukupnosti društvene prakse, i premda upravo u proizvodnom radu nastaju odnosi koji su sastavni dio svijesti ličnog života, oni su to samo u mjeri u kojoj lični život dostiže društveni, to jest koliko poiesis dopire do praxisa.

Korijen zakočenosti ljudske samoinicijative u prisvajanju društvenih uvjeta vlastite sudbine nalazi se, po Lefebvreu, u prostoru stanovanja, u kojem ljudsko biće sazrijeva s proturječ-

nostima svojih želja i potreba. Taj konkretan sadržaj stanovanja urbanistička teorije najmanje poznaje i urbanistička praksa najmanje uvažava. A upravo ta dosad nevažna razina danas postaje bitnom, ne više kao slučajni rezultat u odnosu na specifičnu razinu urbanog, i još manje u odnosu na globalnu razinu koja ostaje u zavisnosti od industrijskog. Produktivistička ideologija, potčinjena jednostranim zahtjevima rasta, svojim kvantitativnim kriterijima promašuje kvalitativno poimanje stanovanja kao izvora i temelja, kao bitne funkcionalnosti i transfunkcionalnosti ljudskog bića, ignorišući i mnogostruke obrasce vrijednosti što su vezani uz modalitete i modulacije svakidašnjeg života.

S druge strane, urbani prostor kao društveni proizvod i konačni predmet razmjene nije samo ravnodušna sredina gdje se stvara, ostvaruje i raspodjeljuje višak vrijednosti. U njegovoj društvenoj proizvodnji valja nazirati i put podruštvljavanja proizvodnih snaga i u sve globalnijem društvenom karakteru proizvodnosti rada. Kompleksifikacija suvremenog društva dopire u isti mah i do prostora i do vremena, analogno sve većoj vremensko-prostornoj složenosti društvenog rada, pa se on sve manje može mjeriti i izražavati kvantitativnim pokazateljima.

Ako to znamo, onda znamo da dotičemo temeljno pitanje epohe: kako da nestvarna mjerljivost živog rada apstraktnim radom postane stvarna mjerljivost apstraktnog (društvenog) rada živim ljudskim radom. Marx je rješenje za to fundamentalno pitanje vidio u asocijaciji slobodnih proizvođača, koja će prevladati razliku između proizvodne i životne zajednice između radnog i životnog prostora, time što će prevladavati razliku između radnog i stvaralačkog vremena, a robnu razmjenu slobodnom razmjenom rada: u zajednici života u kojoj će slobodan razvoj svakog pojedinca biti uvjet slobodnog razvoja svih.

Na tom putu s krajnjom se kritičnošću moramo pitati koliki smo pomak učinili i koliko nam je daljni pomak moguć, znajući da novo, samoupravno društvo udruženi rad može ostvarivati tek onoliko koliko je odista udružen.

Odgovarajući na pitanje što znači, što mislimo da znači i što hoćemo da znači pojam „stambeno naselje“, možemo ponoviti: ta sintagma terminološki je rezidua urbanističke doktrine. Budući da svijest ne dopire do stvarnosti, ako stvarnost ne dopire do svijesti, terminološka inovacija neće promijeniti stvarnost ali prije-laz od restriktivnog na obuhvatniji pojam mo-

že pomoći da se stvarnost bolje uvidi. Zato, umjesto nenapisane „povelje socijalističkog urbanizma”, koja nikad ni neće biti napisana — jer i ta apelacija predstavlja svojevrsnu *contradictio in adjecto*, započnimo promišljati teorijski i praktičke pretpostavke urbanog društva kao socijalizma u našem vremenu i prostoru.

Referencije:

Mihailo Marković,
Dijalektička teorija značenja,
Nolit, Beograd, 1971.

Walter Gropius,
Sinteza u aritekturi,
Tehnička knjiga, Zagreb, 1961.

D. J. Dwyer,
People and Housing in Third World Cities,
Perceptives on the problem of spontaneous
settlements Longhanan, London and New York,
1975.

Barbara Ward,
The Home of Man,
W. W. Norton e Company, Inc., New York, 1976.

Ull Office of Public information
*Habitat: United Nations Conference on human
settlements*

Vancouver, Canada, 31 May — 11 June 1976.
Press Release HE/396.

Henri Lefebvre,
Urbana revolucija,
Nolit, Beograd, 1974.

Alain Medan,
La ville-censure,
Edition Anthropos, Paris, 1971.